

**PENTRU O EPISTEMOLOGIE A MEMORIEI:
CONCEPTUALIZAREA DISCURSULUI MEMORIEI COLECTIVE
ÎN POSTCOMUNISM***

Dalia Báthory**

Abstract: *Memory is a construction and a reconstruction, and it is in this process of reconstruction that we always find the bricks of affective positioning and those schemata. These bricks represent a guarantee that any discourse on memory is an irrational, the cause of to a conflict whenever two opposing memories meet. Moreover, memory is an exploitable emotional resource of which power takes advantage. Therefore, besides all the poetry and the drama in memory studies, a more prosaic approach is needed. In this article I deal with memory as narration and I try to capture its meanings, using Ernesto Laclau's and Chantal Mouffe's discourse theory as a framework. The case study is focused on two political intervention Romanian and Hungarian leaders, that are mnemonically driven and have an obvious manipulative purpose. The aim is to show how the use of memory can vary from transitional justice to political games of power, and to point that collective memory is a factor that should be a lot more taken into consideration in Political Science and International Relations.*

Keywords: „mnemopolitics”, populism, Hungary, Romania

În expansiunea din ce în ce mai învolburată a studiilor de memorie în spațiul est-european, trebuie să ne oprim puțin și să ne punem totuși întrebarea: ce metode de cercetare a memoriei colective s-au folosit de-a lungul timpului până în acest moment și în ce mod se poate constitui o epistemologie funcțională a cercetării memoriei?

Sociologul Maurice Halbwachs, considerat primul cercetător care a teoretizat memoria colectivă în anii '30, influențat și de sociologul Emile Durkheim, a ales resurse psiho-sociologice pentru a demonstra existența acesteia. Astfel, teoria sa susține că singura stare a individului în care el se află doar cu sine este cea de visare. Având în vedere incoerența și imprecizia unui vis, se poate spune că procesul de reamintire în această stare de totală izolare este împiedicat, ceea ce pentru cercetător este dovada că pentru a avea amintiri integrale e nevoie să fim în

* O parte a acestui studiu a fost prezentată în cadrul conferinței „Genealogies of Memory”, 26-28 noiembrie 2011, Universitatea Varșovia, Polonia. Acest articol a fost posibil prin sprijinul financiar oferit prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cofinanțat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/89/1.5/S/60189, cu titlul „Programe postdoctorale pentru dezvoltare durabilă într-o societate bazată pe cunoaștere”.

** Drd./cercetător postdoctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, d.bathory@yahoo.com

contact cu un grup¹. Mai precis, acel grup care prin limbaj ne transmite un set de valori și norme comportamentale. Pentru Halbwachs, limbajul are o importanță foarte mare în procesul de rememorare și sociologul alege o a doua situație aparte în care memoria individului nu poate performa: e vorba de afazie, pierderea facultății de a vorbi și de a înțelege limbajul articulat. Halbwachs corelează afazia cu un simț vag al timpului, spațiului sau al altor persoane, precum și cu o memorie dezarticulată, conchizând astfel că limbajul este cadrul esențial și cel mai stabil al memoriei colective. Tot Halbwachs este cel care corelează memoria cu identitatea și argumentează că reamintirea este o reconstrucție a trecutului, care se petrece la presiunile societății, memoria individuală fiind un aspect al memoriei grupului².

În aceeași perioadă, psihologul Frederic Bartlett face studii de psihologie experimentală și reușește să identifice unele mecanisme ale memoriei individuale: prima fază este percepția, realizarea unei impresii generale asupra întregului; datorită faptului că detaliile sunt lăsate la o parte în această fază, ulterior reamintirea obiectului implică un proces de construcție care automat duce la o distorsionare a realității; pe lângă aceasta, în momentul percepției intervine „atitudinea”, poziționarea afectivă față de respectiva percepție, atitudine care contribuie substanțial la reconstrucția ulterioară, pentru că în general respectiva reconstrucție va justifica reacția emoțională avută³. În urma acestui proces se formează o „schemă” mnemonică pe care individul o va folosi de fiecare dată când se va afla într-o situație similară, astfel încât rolul acestei scheme este unul de adaptare rapidă la un context⁴. Se poate observa astfel că ideea de memorie construită apare la ambii cercetători, dar Bartlett critică teoria lui Halbwachs, considerând că nu există argumente care să demonstreze că un grup își amintește la fel cum o face un individ, chiar dacă un grup poate fi considerat o unitate psihologică și chiar dacă în studiile de memorie socială se practică un paralelism între modul de amintire al unui individ și cel al unui grup⁵. Bartlett și alți cercetători care îi împărtășesc opinia însă ratează esența teoriei lui Halbwachs. Acesta nu susține nicăieri că un grup este cel care își amintește. Pentru Halbwachs, individul își amintește, dar nu poate să o facă decât într-un context social, depinzând în primul rând de limbaj. Memoria socială este clar o memorie împărtășită prin comunicare care generează o identitate de grup.

Aceste două teorii sunt esențiale pentru că ele conțin germenii dezvoltării ulterioare a studiului memoriei colective. Critica lui Bartlett este ulterior reluată de mulți cercetători, iar unii dintre aceștia chiar acuză teoria lui Halbwachs că ar

¹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, The University of Chicago Press, 1992, p. 41-42.

² *Ibidem*, p. 47 și p. 51-53.

³ Frederic Bartlett, *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, 1932, p. 206.

⁴ *Ibidem*, p. 201, 207.

⁵ *Ibidem*, p. 292

conduce la disoluția individului în colectiv, iar individul ar deveni un mecanism pasiv care consimte fără rezerve la dictatele societății⁶. Concluziile sunt poate mult prea drastice, mai ales că Halbwachs accentuează relația individ-grup pentru că în anii respectivi accentul cădea foarte mult pe individualitate, iar studiile sale au fost primite cu rezervă, mai ales de către psihologi.

Ulterior, studiul memoriei s-a dezvoltat în câteva direcții principale: după cadrele sociale ale lui Halbwachs, Barbara Misztal îl inventariază din alte puncte de vedere. Astfel, ea identifică abordarea prezentistă a memoriei, în care încadrează cercetările asupra felului în care noi tradiții și ritualuri sunt inventate pentru a crea noi realități politice, a defini națiuni și a susține comunități naționale, instituționalizându-se astfel rememorarea prin ritualuri noi și sistemul educațional⁷. Prin astfel de studii se arată cine controlează conținutul memoriei sociale și cum managementul oficial al memoriei sociale se concentrează pe doi poli, ai cenzurii și celebrării, încercând să legitimizeze puterea⁸. O altă abordare semnalată de Misztal este cea a memoriei populare. Dacă prima abordare accentuează politicile de memorie construite de „sus în jos”, aceasta privește memoria de la rădăcină spre vârf și afirmă că grupurile pot să aibă propria lor versiune asupra trecutului. Această abordare analizează relația dintre ordinea hegemonică și memoria grupurilor locale, pe care o denumește cu termeni ca „memorie publică”, „contra-memorie”, „memorie opozițională” sau „memorie neoficială”, care apare ca un răspuns la forța represivă a memoriei oficiale. A patra abordare consemnată de Misztal este observarea dinamicii memoriei, într-un continuu proces de negociere, care demonstrează limitele puterii actorilor din prezent de a reface trecutul în funcție de interesele lor. Această teorie arată că memoria se poate construi și de „jos în sus” și contestă faptul că trecutul este subiectiv sau o fabricație lingvistică⁹, ci asumă o relație mai complexă între trecut și prezent, în care memoria este considerată un proces activ de a da un sens trecerii timpului. Sunt reliefate rolul agentului și dimensiunea temporală a memoriei, istoricitatea identităților sociale este accentuată și analizată, iar interesul cade mai mult pe narare, ca act de amintire a experiențelor din trecut, decât pe comemorare și pune accentul pe trecut în prezent prin procese psihologice, lingvistice, sociale și politice¹⁰. În plus, ia în calcul conceptualizarea memoriei prin dialectica trecut-prezent, deci într-un continuu proces de transformare și accentuează interdependența dintre memorie și istorie.

⁶ Lorraine Ryan, *Memory, Power and Resistance: The Anatomy of a Tripartite Relationship*, „Memory Studies”, vol.4, no.2, 2010, p. 155.

⁷ Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, London, Open University Press, 2003, p. 56.

⁸ *Ibidem*, p. 57.

⁹ *Ibidem*, p. 67-68.

¹⁰ *Ibidem*, p. 70.

Toate aceste abordări dovedesc însă faptul că cercetarea memoriei a trecut din laborator într-un spațiu al textualității, al narațiunii și al discursului, astfel că procesul cunoașterii memoriei colective presupune de fapt un demers de a înțelege ritualurile, simbolismul și narațiunile care conferă identitatea unei societăți. Prin urmare, ținând cont mai ales de relația strânsă dintre memorie și limbaj pe care am descris-o mai sus, instrumentele analizei de discurs pot fi extrem de utile și pot constitui o metodologie de cercetare pentru memoria socială. În acest sens, vom recurge la modalitatea foucauldiană de a defini discursul: rezultatul unor practici impuse instituțional, practici discursive care se evidențiază cel mai adesea în domeniul politicii, și nu este doar cel care traduce luptele pentru putere, ci este însăși puterea care trebuie cucerită¹¹. Discursul se face simțit prin mijloacele sale de excludere. Primul dintre acestea este tabu-ul, care stabilește despre ce anume se poate vorbi sau nu într-o comunitate. Al doilea este partajul sau modalitatea de a diferenția între o gândire validă și una mai puțin validă (exemplul lui Foucault este partajarea discursului unui nebun de discursul rațional). Al treilea este opoziția dintre adevăr și fals, care străbate istoria omenirii sub forma unei „voințe de adevăr”. Scopul lui Foucault este de a afla care sunt criteriile de departajare a adevărului de fals, pentru a observa întregul sistem de excludere construit instituțional, pe parcursul istoriei¹². Foucault argumentează că a existat o trecere de la valoarea de acțiune a discursului, a actului de enunțare, în sensul în care discursul era identic cu ritualul mobilizator și respectat de întreaga comunitate, la valoarea enunțului însuși, apărând astfel separația între discursul adevărat și cel fals. Foucault localizează această diferențiere în secolul VI e.n.¹³ Această voință de adevăr plasează asupra societății noastre un fel de constrângere, căreia nu îi putem recunoaște, dincolo de aparența fertilității intelectuale, capacitatea de a crea mecanisme complicate de excludere¹⁴. Procedurile discursului ar fi: comentariul, prin care înțelege reinterpretarea unui text, astfel încât sunt create două discursuri, unul care certifică importanța textului primar și al doilea care îi dezvăluie esența, ceea ce este ascuns¹⁵, având drept scop limitarea hazardului, prin conferirea unei identități sub forma unei repetări a ideii; autorul, ca „principiu de grupare a textelor”; ca „sediul al coerenței lor”, limitează hazardul prin conferirea unei identități prin individualizare; al treilea principiu este cel de organizare în discipline, în care enunțurile trebuie să îndeplinească anumite condiții pentru a li se putea subsuma, altfel ele nu sunt recunoscute ca fiind adevărate¹⁶; al treilea mod de a controla discursurile: exigențele pe care trebuie să le îndeplinească subiecții vorbitori, astfel încât ceea ce considerăm o comunicare deschisă se dovedește a fi,

¹¹ Michel Foucault, *Ordinea discursului*, EuroSong & Books, 1998, p. 16.

¹² *Ibidem*, p. 18-19.

¹³ *Ibidem*, p. 19.

¹⁴ *Ibidem*, p. 23.

¹⁵ *Ibidem*, p. 25.

¹⁶ *Ibidem*, p. 31.

conform lui Foucault, un mod de restrângere a discursului prin ritual care prescrie calificarea necesară a indivizilor care vorbesc, gesturile, comportamentele, circumstanțele și întregul ansamblu de semne care acompaniază discursul precum și eficacitatea cuvintelor, impactul asupra indivizilor cărora li se adresează¹⁷ (o poziție similară cu a lui Pierre Bourdieu, atunci când acesta descrie exponenții puterii simbolice). Printre discursuri, Foucault dă exemplul celor religioase, judiciare, terapeutice sau politice. Totuși, el opune societățile de discurs doctrinelor, prin aceea că primele sunt închise în sine, în timp ce doctrinele trebuie să se propage. Coerența internă a discursului trebuie să se păstreze, în sensul în care, dacă sunt exprimate enunțuri inasimilabile, se declanșează proceduri de excludere¹⁸. Foucault precizează că trebuie să considerăm discursul ca violență asupra lucrurilor, anume ca o practică pe care le-o impunem; nu trebuie să căutăm nucleul discursului, esența lui, ci să căutăm condițiile care îl fac posibil¹⁹. Astfel, condițiile care au făcut posibilă apariția discursului mnemopolitic sunt: persistența unei memorii „fierbinți”, în termenii lui Charles S. Maier²⁰, legate de Holocaust în Europa Centrală și de Est, de regimul comunist, precum și de problemele teritoriale conturate după Primul Război Mondial, din care au rezultat țări marcate de clivaje etnice (România); în mod specific pentru România și Ungaria, condițiile care au potențat acest discurs țin de instituționalizarea manifestărilor naționaliste în partide sau chiar prin intermediul Constituției (în România, referințele la unitatea și indivizibilitatea statului, precum și caracterul etnic românesc al acestuia favorizează excluderea minorităților), ceea ce conduce la reproducerea și răspândirea lor, precum și la utilizarea strategică a lor.

Pentru a identifica felul în care se construiește obiectul discursului, Michel Foucault propune următorii pași: localizarea suprafețelor de urgență – anume acele spații unde diferențele pot fi denumite și analizate (familie, grup de apartenență, mediu de lucru, comunitate religioasă, la care noi am adăuga și grupul politic). Toate acestea sunt spații normative care admit doar anumite limite ale toleranței, a căror depășire duce la formarea unor mecanisme de excludere. De aceea, al doilea pas ar fi identificarea și descrierea autorităților care trasează aceste limite, iar cel de al treilea ar fi analiza grilei care specifică toleranța și excluderea: cum se fac clasificările și regrupările sau contrastele²¹. În cazul relațiilor interetnice catalizate de memorie conflictuală, cum este cel pe care îl vom trata în această lucrare, spațiul de urgență al „pericolului maghiar”, obiectul nostru discursiv,

¹⁷ *Ibidem*, p. 34.

¹⁸ *Ibidem*, p. 37.

¹⁹ *Ibidem*, p. 52.

²⁰ Hedvig Turai, *Past Unmastered. Hot and Cold Memory in Hungary*, „Third Text”, vol. 23, no. 1, 2009, p. 99; Turai explică cele două metafore ale lui Maier, de „memorie fierbinte” și „memorie rece”, în funcție de reacțiile emoționale pe care le stârnește un anumit eveniment din istorie față de celălalt.

²¹ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, Routledge, Oxon, 2005, p. 45-46.

este mediul de socializare, dar în principal spațiul creat din interacțiunea dintre politic și mediatic, unde, după cum vom vedea, normele comportamentale considerate „neamenințătoare” sunt legate de lipsa de acțiune pentru revendicarea drepturilor culturale și renunțarea la diferența identitară, adică acceptarea asimilării în națiunea română. Odată depășite aceste limite, mecanismele de excludere sunt angrenate mai ales în procesul decizional politic, lucru extrem de vizibil în anii '90.

Teoria foucauldiană a fost îmbrățișată de sociologi și antropologi, dar a fost criticată pentru că nu oferă de fapt o metodologie clară de lucru, urmând ca analiza discursului să se dezvolte și să se ramifice în mai multe direcții, dintre care amintim: teoria discursului elaborată de Ernesto Laclau și Chantal Mouffe (prescurtare-DT), analiza critică de discurs abordată de Norman Fairclough (ACD), psihologia discursivă, precum și contribuțiile lui Teun A. Van Dijk la ACD. Toate acestea pornesc de la principiul că practica discursivă este o practică socială care are un impact determinativ de formare a societății. Abordările DT și ACD implică faptul că discursurile sunt create, menținute sau schimbate în mulțimile de practici cotidiene, iar DT are un interes special legat de felul cum discursul limitează posibilitățile de acțiune.

„Mnemopolitica”

Având în vedere taxonomia abordărilor memoriei colective propusă de Barbara Misztal, teoria ordinii discursului elaborată de Michel Foucault, teoriile analizei de discurs, evoluția relației dintre memorie și istorie și preferința tot mai mare a cercetătorilor pentru asocierea conceptului de narațiune cu problemele de memorie și istorie analizate, vom propune în cele ce urmează conceptul de „mnemopolitică” pentru a defini felul în care credem că trebuie văzută relația dintre memorie, istorie și practica politică în postcomunism. Din cunoștințele noastre, acest concept a mai fost utilizat în cercetare doar pentru a teoretiza din punct de vedere filosofic noile politici de arhivare în contextul actual al dezvoltării tehnologiei digitale²².

Am dori să ne detașăm de acest înțeles, pentru a-l reconfigura spre studiile discursului memoriei colective în postcomunism. Conceptul pornește de la termenul de „mnemoistorie” cu care Aleida Assmann denumeste implicarea tot mai mare a istoricilor în probleme de memorie, începând din anii '80, observând că istoricii sunt interesați de practicile simbolice prin care experiențele din trecut sunt interpretate și rememorate, care dintre acestea sunt selectate, ce imagini au supraviețuit până în prezent și care sunt modalitățile de comemorare în spațiul public și accentuând faptul că istoria a devenit un combustibil pentru acțiunea

²² Sas Mays, *Philosophy and the Archive in the Digital Public Sphere*, „Archiving Cultures”, <http://archivingcultures.org/mot/462>, accesat iunie 2011

politică. Ținând cont însă de aspectul poziționării afective pe care memoria o implică, considerăm că ceea ce furnizează combustibil politicii, la ora actuală, este de fapt memoria. E vorba de a defini discursul memoriei colective în țările din fostul bloc comunist, pentru a surprinde felul în care acesta se diluează în cel al politicii, până la a fi aproape imposibil de recunoscut. Trăsătura cea mai importantă care apare în această zonă este că memoria se detașează de istorie și devine aproape irecognoscibilă, amestecată în discursurile politice cotidiene. Este vorba de o memorie manipulată, în sensul arătat de Ricoeur (*Memoria, istoria, uitarea*), distorsionată și care nu are legătură decât aparentă cu faptele istorice, cu politicile de memorie sau cu memoria ca dreptate. Memoria devine lucrativă și este folosită pentru a aduce capital politic, dar consecințele la nivelul societății sunt grave, pentru că astfel se abuzează de acele aspecte ale memoriei care țin de identitate, iar discursul alunecă în naționalism și xenofobie. În această parte a Europei situația e cu atât mai complicată, cu cât entitățile naționale sunt amestecate, ceea ce generează conflicte interetnice, fie și doar la nivel discursiv sau simbolic. „Mnemopolitica” apare pe fondul rupturii dintre memorie și istorie care s-a produs deja în timpul comunismului, când istoria a fost „comandată”, scrisă în mare măsură pentru a legitima regimul.

Înainte de a trece la explicarea conceptului de „mnemopolitică”, trebuie făcute mai multe observații. Prima dintre acestea este că în teoretizarea conceptului de memorie colectivă în țările din fostul bloc comunist nu s-au făcut progrese notabile, deși s-ar putea spune că a doua explozie a studiului memoriei în Europa s-a produs în postcomunism, odată cu accesul la arhive și cu apariția unor alte grupuri de martori care au putut să depună mărturie nestingheirți despre al doilea gen de totalitarism care a dominat Estul Europei timp de câteva zeci de ani. Cu toate acestea, cercetătorii din această zonă s-au axat mai ales pe studiile deja existente în Occident, deloc puține, preluând astfel aproape neprelucrate conceptele de traumă, de memorie ca dreptate, de victimă și torționari etc., referindu-se aproape unilateral la regimul comunist și uitând sau neglijând faptul că se află într-o situație aparte, având în vedere că au trecut prin două regimuri totalitare, experiențiindu-l și pe cel nazist. Victimele acestui din urmă sistem sunt mereu lăsate la o parte din discursul public. Poate că cercetările de memorie în această zonă ar trebui să își pună problema felului în care uitarea capătă proporții dramatice în anumite contexte și ar trebui studiat felul în care comunismul a însemnat atât un regim al memoriei (Assmann), cât și unul al uitării organizate social. Am considerat că uitarea capătă proporții dramatice pentru că ea lasă loc negaționismului, naționalismului, xenofobiei. A doua observație este că, deși prăzi ale uitării, eforturile țărilor din fostul bloc comunist s-au concentrat spre a-și revendica poziția de „victime” la nivel internațional, provocând comunitatea internațională europeană să își schimbe propriile narațiuni legate de cel de Al Doilea Război Mondial și creând astfel o situație de competiție vizavi de

Holocaust, situație denumită generic ca „martirologie competitivă”, cerând insistent „decomunizarea”, însoțită și de un proces internațional, „Nürnberg II”. Unii cercetători, cum ar fi de exemplu Maria Malksoo, din Estonia, consideră că aceste insistențe nu provin nici mai mult, nici mai puțin, decât dintr-o dorință de europenizare a țărilor est-europene, de a înlătura viziunea „vest-centrică” asupra celui de Al Doilea Război Mondial și de a li se recunoaște suferința provocată de regimul comunist²³. Chiar și așa, întrebarea care apare în această situație este: de ce preluarea unui **șablon narativ** care aparține unei alte tradiții de cercetare, unor altfel de dezbateri care s-au născut în spațiul public occidental într-un proces de durată, de ce acest *imitatio Judae* (prof. Michael Shafir), când procesul de împăcare cu trecutul nici măcar nu se produce conform modelului inițial, pentru că o parte semnificativă a istoriei este trecută cu vederea?

Probabil că răspunsul trebuie căutat răspunzând la o altă întrebare: cine face agenda problemelor de memorie dezbătute în public? Aici putem observa diferența majoră. În cazul Europei de Vest, în special al Germaniei, dezbaterile au început în urma procesului lui Eichmann, la Ierusalim, care s-a concentrat asupra mărturiei victimelor, la care s-a adăugat schimbul de generații care a condus la interogarea trecutului, cumulându-se și cu difuzarea serialului de televiziune *Holocaust*, astfel încât în anii '60-'70 problemele de memorie și discursul memoriei s-au conturat „de jos în sus”, de la „rădăcină spre vârf”. În schimb, în țările din fostul bloc comunist, agenda de dezbateri a trecutului s-a cristalizat de la vârf spre rădăcină, generând acest fenomen de „mnemopolitică” menționat mai sus. Discursul politic a încorporat discursul memoriei, disociat de istorie, iar în 20 de ani, cele mai multe instituții care au contribuit la producerea acestui discurs au aparținut puterii politice. Astfel încât, în loc să avem de-a face cu o asumare a trecutului, avem de-a face cu o impunere și o revendicare a lui. O impunere la nivelul politicii interne și o revendicare la nivelul relațiilor internaționale. Pe ambele paliere puterea se manifestă printr-o producție *en gros* de simboluri și texte, narațiuni identitare și noi reinterpretări ale trecutului. Profesorul Michael Shafir consideră că Gulagul a devenit un mit mobilizator pentru țările din fostul bloc comunist, printr-o reacție de *imitatio Judae* atrasă de extraordinara empatizare pe care Holocaustul a trezit-o între neevrei și care a stârnit nevoia de a atrage atenția asupra propriilor suferințe²⁴. Dar trebuie să observăm faptul că mitul mobilizator al Gulagului nu are o capacitate prea mare de mobilizare, în fapt, fiind apanajul elitelor intelectuale sau politice. Lipsa de reacție se poate vedea în rezultatele sondajelor realizate de CSOP la cererea

²³ Maria Malksoo, *The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe*, „European Journal of International Relations”, vol. 15, no. 4, 2009, p. 653-654.

²⁴ Michael Shafir, „Nürnberg II? Mitul denazificării și utilizarea acestuia în martirologia competitivă Holocaust-Gulag”, „Caietele Echinoc”, nr.13, 2007.

Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, care ar fi de fapt unul dintre promotorii acestui mit mobilizator. Cel puțin societatea românească se dovedește a fi imună la eforturile sale, deoarece 25% dintre respondenți, în 2010, consideră că Ceaușescu a fost un lider bun, în timp ce sondajul din primăvara acestui an (2011) arată că 61% dintre respondenți consideră comunismul o idee bună și 38% că instaurarea comunismului după Al Doilea Război Mondial a fost un lucru bun, un procent aproape egal cu cel care îi reprezintă pe cei care spun că a fost un lucru rău. 41% dintre intervievații din 2010 nu consideră că regimul comunist a fost unul criminal²⁵. Aceste procente se pot regăsi în țările din fostul bloc comunist, cam în aceleași proporții. Ne rezumăm aici la menționarea cazului Ungariei, unde într-un sondaj din iunie 2008, realizat de Gfk Piackutato, 62% dintre respondenți au declarat că lucrurile mergeau mult mai bine în timpul lui Kádár János decât merg acum, iar 60% dintre ei s-au declarat extrem de nefericiți din 1990 încoace²⁶. Templul Mnemosinei pare distorsionat ori privirea încețoșată a contemporanilor nu le mai permite să îl privească din fiecare punct al plasei temporale.

Uz și abuz de memorie în postcomunism

În aceste condiții, ar trebui acordată o atenție specială memoriei ca NARAȚIUNE: nararea națiunii din punct de vedere mnemonic. Ce înțelegem prin acest lucru? Dacă luăm în considerare schimbarea de paradigmă în perspectiva asupra istoriei, în urma teoretizărilor survenite din partea grupului de la Tel Quel (Foucault, Julia Kristeva, Tzvetan Todorov, Roland Barthes, pentru a-i numi doar pe câțiva reprezentanți și colaboratori), trebuie să ne concentrăm asupra modului de scriere a istoriei, istoria ca text și ca narare a națiunii – NARAȚIUNE. Memoria ca NARAȚIUNE, este însă esența mnemopoliticii, este magistrala care ordonează simbolurile în marile povești despre neam și popor și este sursa de alimentare pentru înflăcăările naționaliste. Pentru a-i surprinde modurile de manifestare este necesar un cadru al analizei de discurs, așa cum este elaborat de Ernesto Laclau și Chantal Mouffe. Cu titlu de studiu de caz, vom analiza niște intervenții ale unor lideri politici din România și Ungaria, care sunt determinate mnemonic și au un scop evident mobilizator. Ținta noastră este aceea de a arăta cum utilizarea memoriei poate să treacă de la justiție de tranziție la mici jocuri politice de putere. Luând în considerare acest lucru, dorim să demonstrăm că memoria

²⁵ Ziare.com, „EuObserver: Nostalgia românilor după comunism, amnezie națională”, <http://www.ziare.com/stiri/eveniment/euobserver-nostalgia-romanilor-dupa-comunism-amnezie-nationala-1044567> și Mircea Marian, *Comunismul rămâne o idee bună pentru majoritatea românilor*, „Evenimentul Zilei”, <http://www.evz.ro/detalii/stiri/comunismul-ramane-o-idee-buna-pentru-majoritatea-romanilor-931653.html>, ambele accesate iunie 2011.

²⁶ Robert Lindsay, <http://robertlindsay.wordpress.com/2010/05/16/nostalgia-for-communism-in-russia-and-eastern-europe/>, accesat iulie 2011.

colectivă e un factor care ar trebui să fie privit cu mai multă atenție în științele politice și în relațiile internaționale.

După cum am văzut până acum, există ipoteza că istoria a devenit, mai ales după 1989, combustibil pentru politică, pe care am modificat-o argumentând că vorbim mai degrabă despre memorie, și nu despre istorie, discursul memoriei devenind, imperceptibil, o parte a discursului politic cotidian și contribuind la caracterul său populist. Unul dintre momentele de referință în acest sens este începutul anului 2011, când Ungaria a preluat președinția Uniunii Europene și a marcat acest lucru într-un mod cel puțin ciudat. În clădirea Justus Lipsius, care găzduiește Consiliul Europei, a fost pus un covor pe care era imprimată Ungaria Mare, împreună cu cele mai importante simboluri culturale și științifice maghiare. Acest gest a inflammat spiritele și a declanșat reacții dure atât din partea reprezentanților Uniunii Europene, cât și din partea statelor membre implicate, cu atât mai mult cu cât Ungaria începuse deja să pună în aplicare politica acordării dublei cetățenii în comunitățile de maghiari din exteriorul granițelor sale, la începutul aceluiași an²⁷. Purtătorul de cuvânt al președinției maghiare UE, Hajdú Márton, a încercat să calmeze spiritele, explicând că e vorba doar de un traseu temporal al simbolurilor culturale, istorice și științifice maghiare, dar nu a avut prea mult succes. Europarlamentarul austriac din grupul Verzilor, Ulrike Lunacek, a declarat că harta este o ilustrare a intențiilor lui Viktor Orbán de a pune sub semnul îndoielii Tratatul de la Trianon, atrăgând atenția, în același timp, că e o perspectivă înapoiată, deloc în acord cu cea a unui viitor european comun. Europarlamentarul socialist român Ioan Mircea Pascu a subliniat și el că „Ungaria Mare” nu e cel mai inspirat simbol pentru președinția maghiară, iar purtătorul de cuvânt al Ministerului de Externe slovac, Lubos Schwarzbacher, a criticat prezența hărții istorice maghiare într-un asemenea spațiu, unde „primii politicieni europeni au decis viitorul Uniunii Europene”²⁸. Mai mult decât atât, politica simbolică nu e deloc ieftină: covorul a costat 160.000 de euro²⁹.

În aceeași perioadă, cu același grad de inflamare a spiritelor, dar fără consecințe la scară internațională, președintele Traian Băsescu a decis să reinterpreteze istoria celui de Al Doilea Război Mondial în România, într-o declarație pe care a făcut-o la un post de televiziune în 2011, într-un talk show găzduit de Ion Cristoiu, jurnalist ce recent a dorit să publice o carte apreciativă

²⁷ Valentina Pop, *Hungary Heading for Fresh EU Controversy with «History Carpets»*, „EUobserver”, 12 ianuarie 2011, <http://euobserver.com/political/31629>, accesat 13 ianuarie 2011; vezi și *Hungary in EU presidency «history» Carpet Row*, „BBC News Europe”, 14 ianuarie, 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12194899>, accesat la 14 ianuarie 2011.

²⁸ *The Hungarian Carpet Scandal in Brussels: Bad Luck or Something Else?*, „Hungarian Spectrum”, 15 ianuarie 2011, <http://hungarianspectrum.wordpress.com/2011/01/15/the-hungarian-carpet-scandal-in-brussels-bad-luck-or-something-else/>, accesat la 15 ianuarie 2011.

²⁹ *Ibidem*.

despre Corneliu Zelea Codreanu. În timpul emisiunii, președintele l-a atacat pe M.S. Mihai I al României pentru gestul său de a abdica în 1947, pentru că, în interpretarea președintelui, acesta a fost un gest de trădare a României și de vânzare a țării către ruși. Pentru aceasta regele ar fi fost răsplătit cu averi și bogății, în timp ce mareșalul Ion Antonescu a fost declarat criminal de război. Traian Băsescu a calificat acest lucru ca fiind o mare nedreptate istorică, având în vedere că șeful statului era regele, care ar fi trebuit să fie responsabil pentru pogromuri, nu primul-ministru, iar tratamentul nedrept e o consecință a faptului că regele a fost „sluga rușilor”³⁰. Aceste câteva propoziții au avut un impact puternic asupra publicului din România, care s-a polarizat aproape automat, fie criticând declarația președintelui, fie dându-i dreptate. Pe termen mai lung, presa a început chiar să publice articole revizioniste asupra rolului mareșalului Antonescu în istorie.

Prin ce sunt aceste situații similare? Deoarece ele sunt declanșate de același mecanism populist de a amesteca memoria colectivă în declarațiile politice. E vorba de memorie, și nu de istorie tocmai datorită factorului emoțional de care am amintit mai sus. Populismul intervine în această ecuație în măsura în care folosește mitul în inserțiile sale narative, după cum explică Francesco Panizza: „(populismul) ...articulează o varietate de mituri, simboluri, teme ideologice și argumente raționale, spunându-i publicului său de unde vin oamenii, cum să își interpreteze prezentul și oferind o cale mai bună pentru viitor.”³¹ Mai departe, liderul populist denunță politica pentru jocul său murdar, astfel încât trebuie să scape de contradicția creată înlocuind discursul politic cu unul moral³², creând identități antagonice³³. Deși Panizza vorbește mai degrabă despre identități sociale, folosirea memoriei în discursul politic poate crea identități culturale antagonice. În exemplele de mai sus putem observa că discursul populist postcomunist (un covor simbolic este în sine însuși un discurs) se bazează mai mult pe simboluri și mituri ale memoriei colective, obținându-se mobilizarea necesară prin recurgerea la exemple din trecutul mitic, pentru ca publicul să înțeleagă în ce punct al prezentului se află și pentru ce trebuie să lupte, în vederea unui viitor mai bun.

³⁰ Florin Ciornei, *Traian Băsescu: Regele Mihai a fost slugă la ruși*, „Evenimentul zilei”, 23 iunie 2011, <http://www.evz.ro/detalii/stiri/basescu-regele-mihai-a-fost-sluga-la-rusi-live-text-934964.html>; vezi și *Președintele Băsescu, cu revista Historia în mână: «Regele a fost slugă la ruși»*, „Adevărul”, 23 iunie 2011, *Băsescu, atac la rupere la Regele Mihai: «A comis un act de trădare. Doar pentru că unul a fost slugă la ruși îl iertăm de toate păcatele?»*, 22 iunie 2011, <http://www.gandul.info/news/basescu-atac-la-rupere-la-regele-mihai-a-comis-un-act-de-tradare-doar-pentru-ca-unul-a-fost-sluga-la-rusi-il-iertam-de-toate-pacatele-8373905>; accesate la 24 iunie 2011

³¹ Francesco Panizza, *Introduction. Populism and the Mirror of Democracy*, în *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, London, 2005, p. 20.

³² *Ibidem*, p. 22.

³³ *Ibidem*, p. 28.

Un alt argument provine din partea lui Ernesto Laclau, care afirmă că „Nu există populism fără construirea discursivă a unui dușman”³⁴, propunând conceptele de „semnificați fără semnificat” (*empty signifiers*) și „semnificați deznădăcinați” (*floating signifiers*) pentru a caracteriza discursul populist care creează subiectivitatea populară, explicând că aceștia sunt semnificați sărăciți de conținut, lipsiți de înțelesuri și având rolul de a omogeniza o societate eterogenă³⁵. Este ușor de observat că multe simboluri ale memoriei colective au devenit astfel de semnificați deznădăcinați și fără semnificat, deoarece au fost uzate și epuizate de liderii politici, indiferent de ideologie. Singura lor semnificație este dată de reacția emoțională pe care reușesc să o stârnească, ce poate să ia mai multe forme, de la mândrie la furie sau ură.

Mnemopolitica, această combinație între discursul memoriei și populism în politică, este relevantă pentru democrație în măsura în care liderii politici au un anumit scop utilizând-o: de exemplu, să blameze moștenirea comunistă pentru nereușitele prezentului, să refocalizeze atenția pe comunitățile de minorități într-o situație economică gravă sau să câștige simpatie prin elaborarea unor politici compensatorii pentru victimele regimului comunist, fără a le și aplica în fapt, ferindu-se între timp să discute rolul țării în Holocaust în cel de Al Doilea Război Mondial.

Într-o analiză, Barbara Misztal evaluează relația dintre memorie și democrație, luând în considerare atât argumentele pentru, cât și pe cele împotriva reamintirii într-o societate democratică. Ea subliniază importanța memoriei, arătând că oferă baza necesară unei comunități de a fi auto-critică, de a-și susține identitatea și de a împărtăși responsabilitatea și răspunderea morală față de trecut³⁶. Dar în același timp, memoria colectivă are potențialul de a fi transformată într-o armă ideologică, ce poate furniza o interpretare hegemonică a trecutului și a viziunii asupra viitorului³⁷, devenind un instrument pentru a crea o unitate organică prin naționalism, lucru care trebuie împiedicat³⁸. Concluzia ar fi că ceea ce contează pentru sănătatea unei democrații nu este memoria socială *per se*, ci modul în care trecutul este reactualizat și folosit³⁹, o remarcă de care trebuie să se țină seama mai ales în societățile în care se ciocnesc memorii conflictuale.

³⁴ Ernesto Laclau, *Populism: What's in a Name?*, în *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, London, 2005, p. 39.

³⁵ *Ibidem*, p. 40.

³⁶ Barbara Misztal, *Memory and Democracy*, „American Behavioral Scientist”, vol. 48, no. 10, 2005, p. 1323.

³⁷ *Ibidem*, p. 1330.

³⁸ *Ibidem*, loc. cit.

³⁹ *Ibidem*, p. 1336.

Din cauza aceasta, actele „justiției de tranziție” în țările postcomuniste, care au devenit parte din memoria oficială, sunt și o parte consistentă a mnemopoliticii, la fel ca pozițiile politice ale președintelui român și primului ministru maghiar.

În continuare vom descompune anatomic discursul mnemopolitic. Declarația foarte scurtă a lui Bănescu despre rege și mareșal conține referiri la câteva momente istorice cheie. Bănescu le poate amesteca pentru că ele sunt foarte relevante pentru memoria colectivă românească și este suficientă o referire aluzivă pentru a stârni emoții-patriotism, ură față de ruși, admirație pentru Antonescu, mânie față de rege, care a fost forțat să abdice în 1947, „trădând” astfel țara. Aceste două nume, mareșalul Antonescu și regele Mihai, sunt puncte nodale, care ordonează alte semne, pentru că fiecare dintre ele reprezintă un simbol pentru anumite valori: patriotism vs. trădare sau curaj vs. lașitate, de exemplu. Unul dintre momentele la care Bănescu se referă este Al Doilea Război Mondial, când Antonescu a intrat în alianță cu Germania nazistă și s-a dezlănțuit pogromul împotriva evreilor, într-o manieră atât de sălbatică încât S.S.-iștii înșiși au fost îngroziți, după afirmațiile Hannei Arendt din cartea ei, *Eichmann la Ierusalim*⁴⁰. Ceea ce Bănescu încearcă să facă este un transfer de responsabilitate de la mareșal la rege, sub pretextul că regele ar fi fost șeful statului. Adevărul mascat aici e acela că, în calitate de prim-ministru, mareșalul Antonescu adunase întreaga putere mâinile sale⁴¹, iar regele era doar informat cu privire la deciziile mareșalului. În al doilea rând, regele a fost obligat să abdice în 1947 pentru că devenise o piedică în construirea democrației populare. Această abdicare, împreună cu decizia sa de a schimba taberele în Al Doilea Război Mondial și de a lupta împotriva Germaniei, ca aliat al Uniunii Sovietice, îl face pe Bănescu să constate că regele a „vândut” România Uniunii Sovietice. Momentul schimbării taberelor este important, pentru că mareșalul a fost ulterior arestat și executat ca fiind criminal de război. Apoi, familia regală a cerut restituirea proprietăților sale după 1989 și a reușit să recupereze o parte dintre ele. Ceea ce, în viziunea lui Traian Bănescu, nu este just, deoarece regele este trădătorul, în timp ce adevăratul erou, mareșalul, este în continuare considerat criminal de război. Acestea sunt faptele istorice la care a făcut aluzie președintele. Ceea ce Traian Bănescu a exprimat, de fapt, a fost o serie de scheme narrative despre Holocaustul din România și evenimentele din cel de Al Doilea Război Mondial, foarte populare printre români, mai ales printre „adevărații” patrioți, naționaliști și antisemiți. Ceea ce intenționează el să facă este „dreptate”, o formă distorsionată a justiției

⁴⁰ Hannah Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, București, ALL, 1997, p. 207.

⁴¹ Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940-44*, Palgrave Macmillan, New York, 2006, p. 69.

de tranziție, încercând să inverseze rolurile celor două personaje prin punerea lor în oglinda spartă a mnemopoliticii, dând în același timp impresia că în sfârșit, cineva, în această țară, spune Adevărul. Din punctul de vedere „anatomic” al discursului mnemopolitic avem: fapte istorice, elementul aluziv (la adresa acestora), verbalizarea unei scheme narrative, poziționarea afectivă, distorsionarea mnemonică, starea de Adevăr (însoțit de siguranța pe care doar un adevăr al memoriei poate să o confere). Caracteristice mnemopoliticii și sunt: reducerea istoriei la câteva simboluri menționate fugitiv, lipsa de nuanțe, coagularea faptelor într-un spațiu temporal aparent restrâns (chiar dacă ele de fapt se întind pe o arie temporală mult mai largă), instanța simbolică pe care o reprezintă emițătorul (politician sau intelectual cunoscut, „profesionist al memoriei”). Când vorbim de mnemopolitică, putem spune că se manifestă ca un „instantaneu discursiv” care apare într-o prelegere sau într-un material de presă (sau, mai rar, într-un obiect simbolic, după cum vom vedea mai jos) și care apoi generează o dezbateră intensă.

Un alt exemplu de discurs mnemopolitic configurat într-un instantaneu discursiv este covorul maghiar. E vorba de un artefact, plasat simbolic în clădirea în care se întrunește Consiliul Europei. A provocat o fervoare emoțională în rândul țărilor vecine Ungariei, dar și admonestări din partea reprezentanților Uniunii Europene, care au precizat că granițele sunt fixe, așa cum se menționează și în Tratatul Uniunii Europene. Partidul aflat la guvernarea Ungariei este FIDESZ, manifestând tendințe conservatoare pregnante, sprijinit în parlament de partidul extremist Jobbik, care la alegerile din 2010 a câștigat 36 de locuri. Deși o tendință populistă transpare la toate partidele maghiare, după cum a demonstrat Agnes Rajacic într-un articol de al său⁴², FIDESZ s-a remarcat prin tendința de monopolizare a puterii, discursul eurosceptic, accentul pus pe „maghiaritate” și legăturile strânse cu Jobbik, partidul hotărât să rezolve „problemele” cu comunitățile de romi prin violență și teroare. Astfel, e ușor de interpretat înțelesul covorului: este un simbol al unui trecut mitizat, al unei Ungarii mărețe și puternice, care va redeveni astfel în viitor. Punctul nodal al covorului este *puterea*, fie ea științifică, materială sau culturală, iar mesajul transmis ar fi că nu există vreo putere europeană mai presus de Ungaria. Este genul de mesaj pe care primul ministru Orban Viktor l-a transmis verbal Uniunii Europene când reprezentanții acestora și-au exprimat grija în legătură cu limitările libertății de exprimare pe care noua lege a presei le impusese. Covorul vorbește despre mândrie națională și despre marea nedreptate pe care puterile Europei au făcut-o Ungariei prin Tratatul de la Trianon, după Primul Război Mondial, când părți ale fostului teritoriu al Ungariei au fost acordate țărilor din jur.

⁴² Agnes Rajacic, *Populist Construction of the Past and Future: Emotional Campaigning in Hungary Between 2002 and 2006*, „East European Politics and Societies”, vol. 21, no. 4, 2007.

Folosind conceptul de „mnemopolitică” putem studia acea latură a memoriei care este mai degrabă antidemocratică, în termenii lui Misztal, și felul în care poate fi folosită în mod populist de către discursul politic, abuzând de simbolurile mnemonice. Acest lucru duce la distorsionarea istoriei, crearea de neîncredere între comunitățile etnice care locuiesc în aceeași țară sau provocarea de situații tensionate în relațiile internaționale – pentru a numi câteva dintre consecințe.